

Универзитет у Београду

**Студијски програм: Религија у друштву, култури и
европским интеграцијама**

Мастер рад

Предмет: Византија и Европа

**Тема: Српско-византијски односи у време
владавине Стефана Првовенчаног**

Ментор: др Маја Николић

Студент: Немања Ђурђевић

131/2016

Београд, 2018.

Увод

Сломом моћног Самуиловог царства Византија је 1018. године успоставила превласт над пространим словенским земљама широм Балканског полуострва. Наследници цара Василија II Бугароубице одржавали су своју власт на Балкану преко пола stoleћа. Црквена подела између Константинопоља и Рима која датира од 1054. године пресликала се кроз српске области дуж западних граница тада постојеће Охридске архиепископије. Линија поделе је ишла током реке Дрине ка југоистоку и граду Драчу. До проширења српске државе у време првих Немањића, Србија је на својој територији имала само једну православну епископију у Расу, где се уједно налазило државно средиште. Рас и околни епископски градови који су крајем XII и током XIII века били прикључени држави Немањића, попут Липљана, Призрена, Ниша и Скопља, били су готово два века под црквеном јурисдикцијом архиепископа Бугарске који је столовао у Охриду.¹

Српске земље су се поврх тога нашле на размеђу два хришћанска центра, Константинопоља и Рима. Преко српских земаља су се преплитале римокатоличке црквене области под јурисдикцијом дубровачке и барске надбискупије у Приморју и Охридске архиепископије на истоку, из православне епископије у Расу. Тежиште српске државе у време црквене поделе налазило се у Дукљи. Дукљански владари су у XI веку, почевши од Стефана Војислава, подигли два самостална и учествовали у једном бугарском устанку против Византије, извесно време обједињавајући тадашње српске области чије се језгро до XII века налазило југозападно од Рашке. Ипак, до

¹Охридска архиепископија је настала 1018, после гашења дотадашње Бугарске патријаршије; тако да је архиепископ у Охриду обично називан архиепископом Бугарске. Српске земље дуго су биле без засебне црквене организације, подељене између више архиепископских центара. П. Коматина, *Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије*, Византијски свет на Балкану (2012) 41-55.

осетнијег попуштања стега византијске власти дошло је тек стицањем прилика због војног слабљења Царства у последњим деценијама XI века.²

Владар Дукље Михаило (1050–1081) искористио је ромејске невоље са Турцима Селџуцима да би се осамосталио и добио краљевску круну од папе. На ову старију зетску традицију ће се нарочито позивати Стефан Немањић приликом тражења краљевске круне од папе. У време Михаиловог наследника краља Бодина (1081–1099) српске државне области су изнова обједињене и граница између Срба и Ромеја померена је према југоистоку. Овом је свакако допринела византијска заузетост услед норманске навале. На власти у Рашкој и Босни обрели су се жупани из Бодиновог окружења. Рашки велики жупан Вукан је ратовао против Византије, али је поражен и принуђен на покорност цару. Гранични појас између Византијског царства и Србије налазио се у његово време на широком простору између српског града Звечана и тадашњег византијског Липљана, а носио је име Зигос.³

У доба Комнина (1081–1185) средиште српске државе се постепено премешта из приморских области у континентално залеђе. Током већег дела XII века велики жупани Рашке су настојали да побунама прошире своју земљу и трајно одбаце врховну власт ромејских царева, користећи за то све повољне међународне околности. У првој половини овог века водила се борба за превласт и примат међу српским државама између владара Дукље и Рашке. Сукоб два државна центра превладан је у време Стефана Немање, када се тежиште померило у православну Рашку, која је постала стожер окупљања средњовековне Србије. Током тих деценија држање великих жупана према Византији највише је зависило од деловања суседне Угарске, која је дуго служила као ослонац на путу осамостаљивања од Цариграда.⁴ Рашка брачна политика

²И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од 11. до 13. века*, Београд 2014, 101.

³Вести о овоме записала је Ана Комнина. ВИИНЈ III, 386–389.

⁴Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43 (2006) 451–466.

тог времена довела до успостављања разгранатих династичких веза у подунавским земљама.⁵

Цареви из дома Комнина енергично су наступали да на Балкану обнове пољуљану моћ својих претходника. Ромеји су због све већих притисака са запада и истока посебно били енергични у одбрани балканских поседа и повремено су преносили свој утицај на краљеве Угарске, одређујући често наследнике великожупанског престола, сходно њиховом држању и резултатима ратних похода. Нарочито активну политику према Балканском полуострву повео је цар Манојло I Комнин (1143–1180), у чије доба се одвијао успон Стефана Немање, родоначелника чувене српске средњовековне династије. Византијска техника уплива у српске земље вековима се традиционално испољавала у виду пружања подршке браћи и рођацима српских владара. Константин Порфирогенит описује како су још од IX века Грци и Бугари међу Србима често помагали и побуњивали незадовољне чланове српске владарске породице. Цар Манојло је средином XII века имао контролу над Рашком у којој је по својој вољи смењивао и постављао велике жупане, увек изнова тражећи себи привржене чланове владајуће српске породице.⁶

⁵ Јованка Калић је изнела тезу да је Рашка још у првим деценијама XII века својом политиком искорачила ван оквира византијског света и ступила на европску политичку позорницу. Више о успостављању династичких и политичких веза рашких великих жупана са земљама ван византијског света у: Ј. Калић, *Европа и Срби у 12. веку*, Београд 2006, 535-547.

⁶ *Историја српског народа I* (Ј. Калић), Београд 1981, 206-207.

Стефан Немања у византијској политици

Интереси балканске политике цара Манојла и угарске освајачке намере пресецали су се дуж Саве, Дунава и Мораве на једној страни, све до далматинских градова на југоисточној обали Јадранског мора. Управо у том обручу развијала се и постепено је снажила средњовековна српска држава коју је утемељио велики жупан Стефан Немања (1166-1196). Завршне кораке на путу потпуног осамостаљивања Србије направили су његови наследници стварањем својеврсне државне православне цркве. Штавише, његови синови Стефан и Сава су заједничком политичком и Савином црквеном делатношћу постигли несвакидашњи успех јер су српској држави прибавили круну са запада, док је на истоку, у Никеји, установљена Српска црква, чиме је Србија коначно утврђена у православној вери. Српска православна црква је од тада, током читавог средњег века, по узору на православну Византију, деловала у симфонији са краљевима и царевима из куће Немањића.

Иако је Немања био најмлађи од четворице браће, попут осталих чланова породице, на управу је добио источни део српске државе у време владавине великог жупана Тихомира, свога најстаријег брата. Немањин син Стефан у *Животу светог Симеона* наводи да је Немања упркос невољама са браћом био у посебној царској милости. Након сусрета са царем Манојлом, Стефан Немања је поред источних крајева српске државе којима је већ управљао (Топлица, Ибар, Расина и Реке), од цара као неутуђиви лични и породично посед добио Дубочицу у близини данашњег Лесковца. Поред тога, његов син и животописац Стефан помиње да је Немања од цара био

дарован и одликован царским достојанством.⁷Вероватно се мислило на одређену византијску дворску титулу.⁸

Стефан Немања се веома рано истакао својом ктиторском делатношћу градећи православне богомоље у својој удеоној кнежевини. Због тога што је тиме, по оновременим схватањима, уједно испољавао тежњу да се политички осамостали и занемари Тихомирову врховну великожупанску власт, нашао се насупрот својој браћи и неко време био је њихов заточеник. Ипак, уз помоћ својих људи, и како тврде његови биографи, помоћу Св. Ђорђа, успео је да се дочепа слободе и власти, а непријатељи су се склонили у грчку земљу одакле су га потом напали праћени најамничком војском. У бици код Пантина (1168) на данашњем Косову победио је браћу и њихове најамничке одреде, а раније прогнани Тихомир је том приликом настрадао.⁹

Иако немамо вести о томе, верујемо да је цар Манојло на неки начин одобрио ову промену на месту великог жупана у Рашкој. Изгледа да је у то доба Немањина верност била од највеће важности за политику Византије ка западу, с обзиром на податак забележен код Хонијата да је лично цар предводио војне походе против њега. Он се у тежњи ка слободи, према речима византијских извора, обраћао Угарима, Немцима и Млечанима. У то време Србија под Немањиним вођством несумњиво је тежила самосталности.¹⁰Стефан Немања је већ 1172. године искористило прву прилику да током рата Византије против Венеције и Угарске припреми устанак, након чега је дошло до напада Византије. Велики жупан је био притешњен и морао је да призна војни пораз. У својству покајника изашао је пред моћног византијског цара и покорио му се. Док код Хонијата налазимо вест о Немањином потчињавању али не и о његовом заробљавању, Јован Кинам и византијски беседници Константин Манасије и Евстатије Солунски, који су прослављали цара Манојла, бележе да је велики жупан потом

⁷С. Првовенчани, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига III, прир. Љ. Јухас–Георгиевска, Београд 1988, 65.

⁸Никита Хонијат уз Немањино име додаје „сатрап Срба“ или „топарх“, а Јован Кинам титулу „архижупан“. *Византијски извори за историју народа Југославије IV* (=ВИИНЈ), Посебна издања Византолошког института 12, Београд 1971, 103; 144-146.

⁹С. Првовенчани, *Сабрани списи*, 66-69.

¹⁰*ВИИНЈ IV*, 148-149.

одведен у Цариград као царев сузањ. Цар је опростио Немањи и дао му је одобрење да се врати на власт у Србију под условом да му остане веран.¹¹

Стефан Немања је био принуђен да према Византијском царству обнови војну обавезу утврђену још у време својих претходника. Српски велики жупан је морао да пошаље одређени број српских коњаника и пешака приликом византијских војних похода. Није наодмет напоменути да су српски владари избегавали ову обавезу кад год на то нису били присиљени одређеним околностима. Из извора нам је даље познато и то да су 1176. године помоћни српски одреди са закашњењем стигли у помоћ цару Манојлу на малоазијско бојиште код Мириокефалона против Турака, чему се, по речима очевица Јована Кинама, приписивала највећа кривица за катастрофални византијски пораз. Том приликом је изричито наведено да су Срби били потчињени Ромејима.¹² Велики жупан Стефан Немања је своје највеће успехе на плану осамостаљивања своје државе остварио тек након смрти василевса Манојла (1180), према коме се до краја живота понашао потчињено и одржавао дату заклетву.

Крајем XII века, након Манојлове смрти, Византија се нашла у све незавиднијем положају, раздирана борбама око престола и окружена све агресивнијим непријатељима. Српска држава је истовремено проширена, што се одражавало на њен све већи међународни углед и економску снагу. Стефан Немања је током десет година после Манојлове смрти нанизао своје најважније војничке успехе и проширио Србију на рачун већ пољуљане Византије. Срби су искористили ромејске невоље да запоседну стратешке кланце и помере опсег својих граница даље ка југоисточним странама, указујући већ у то време на смер ширења државе Немањића у њиховој двовековној повести. На руку Немањиним потезима је ишло и то што је у трновској Бугарској дошло до подизања устанка Асена и Петра. Тако је недуго након Немањине иницијалне антивизантијске акције, после скоро два века, обновљено Бугарско царство. Ромејске војске су покушавале да угуше устанак који је текао синхронизовано са норманском

¹¹ Исто, 102-104.

¹² Исто, 105.

провалом и запоседањем земаља све до Солуна. Главне грчке снаге трошене су против Бугарске и Нормана, што је Немања активном политиком умео да искористи.¹³

Из византијског извора знамо да је још на почетку своје владавине српски велики жупан освојио власт над Котором. Сава и Стефан су детаљно побројали територијалне тековине Немањиних подухвата. Придобиањем Зете с градовима, Немања је код Саве представљен као настављач старе државне традиције својих претходника и обновитељ „пропале дедовине“.¹⁴ Стефан Првовенчани такође наводи да су поморске земље Дукља и Далмација са градовима били Немањино отачаство и његова права дедовина „коју је насиљем држао грчки народ“. Због тога њихово припајање Немањиној држави не назива освајањем већ, просто, повратком. Наводе се градови: Скадар, Дањ, Сард, Дриваст, Свач, Улцињ и Бар, који су држани од Грка до Немањиног похода. За Котор наводи да је био утврђен и да је Немања у њега сместио свој двор, док је остале градове попленио и порушио, „истреби грчко име, да се никако не помиње име њихово у тој области“.¹⁵ Са братом Мирославом неуспешно је нападао Дубровник 1186. године, о чему постоји сачуван мировни уговор.

Стефан Немања је искористио пролазак европских крсташа (јул 1189–март 1190) да опустоши не само Скопље, како наводи Хонијат, већ да многе градове од Сердике до Призрена принуди на привремену или трајну покорност, несумњиво прогонећи из њих грчке људе и рушећи успут многа грчка војна утврђења дуж дотадашњих граница између српске државе и византијских поседа. Заједно са угарским краљем стигао је до Сердике, града који је опленио и порушио. Сам је исто учинио у нападима на Перник, Стоб, Землн, Велбужд, Житомиск, Лешак у Доњем Пологу, Градац, Призрен, Ниш, Сврљиг, Козли и Равно.¹⁶ У границе Србије коначно је ушао Липљан, око којег се раније водила борба између Срба и Ромеја. Поред Липљана, отачаству је трајно

¹³К. Лиречек, *Историја Срба* I-II, Београд 1952, 159.

¹⁴Свети Сава, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига II, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 97.

¹⁵С. Првовенчани, *Сабрани списи*, 73.

¹⁶*Исто*, 72.

припојио призренску област, Врање, Мораву и читаву нишавску област са њеним градом који је дражао седам година, све до битке на Морави 1190. године.¹⁷ Посебну пажњу Стефан Немања је посветио покушају придобијања помоћи од немачког цара, тада најмоћнијег владара у Европи. Када је после муслиманског запоседања Јерусалима (1187), султан Саладин од крсташа преотео град, због чега је оживела идеја о новом крсташком рату, Стефан Немања је одлучио да се приближи немачком цару Фридриху I Барбароси (1152-1190), једном од предводника Трећег крсташког рата. Крајем 1188. године српски посланици стигли су на двор у Нирнбергу. Људи великог жупана били су благонаклоно и свечано примљени на немачком двору. Они су цару пренели поздраве свог владара, као и поруку да ће српски владар приредити дочек у граду Нишу који се налази у његовој власти и преко ког ће крсташка војска проћи, обећавајући Барбароси помоћ у снабдевању. Крајем јуна 1189. године немачки цар је са великом војском прошао кроз Београд. У Браничеву их је византијски заповедник сумњичаво и нерадо прихватио отежавајући им снабдевање. Међутим, у Нишу је немачки цар најсвечаније дочекан. Стефан Немања и његов брат Страцимир изашли су му у сусрет, и затим су 27. јула 1189. године отпочели преговори. Стефан Немања је изразио спремност да настави ратовање против Византије и Барбароси је за заједничке операције понудио својих 20.000 војника. У замену за потврду свих територија које је већ држао и које би у том рату освојио, Немања је понудио да немачком цару положи вазалну заклетву. Том приликом је уговорено да Немањин синовац Тољен, син кнеза Мирослава, буде ожењен кћерком истарског маркгрофа Берхтолда од Андекса, који се налазио у царевој пратњи. Немачки цар ипак није желео да се уплиће у рат са Византијом, вођен једино намером да у миру прође преко њене територије, због чега ови Немањини планови нису били остварени. У пролеће 1190. године Фридрих I Барбароса је настрадао на путу за Свету земљу утопивши се у једној речици у Малој Азији.¹⁸

Српска офанзива започела је Барбаросиним проласком и потрајала је до похода цара Исака II Анђела против Србије. Цар је сачекао пролазак крсташке опасности да би

¹⁷ *ИСН* I (Ј. Калић), Београд 1981, 260.

¹⁸ *Исто*, 255-258.

у јесен 1190. пошао са војском против Срба, стигао је до Мораве где је дошло до битке у којој је војска великог жупана поражена и принуђена на узмицање. Византија је поништила српске успехе на тој страни, након чега је постигнут мир па српско-византијски односи улазе у једну сасвим нову фазу.¹⁹ Упркос томе, извесно је да је Немања задржао део ранијих проширења на североистоку. Мировни преговори цара Исака II и Стефана Немање су, по свему судећи, били крунисани склапањем брака Немањиног средњег сина Стефана и цареве братичине Евдокије, прве византијске принцезе у Србији. Никита Хонијат је оставио податке да је Евдокија била трећа кћерка брата тадашњег цара, севастократора Алексија. Њен отац се изгледа налазио на истоку у време када је цар Исак II са старим великим жупаном уговорио ову породичну везу. Према томе, њихов брак је морао бити склопљен пре 1195. године, а све прилике указују да је склопљен у оквиру поменуте миротворне политике после 1190. године. Хонијат непосредно затим штуро додаје да је поменути брачни спој резултирао децом, не наводећи им бројани имена.²⁰ Осим тога, отвара занимљиво питање тврдњом да је Стефан имао Евдокију као „сунаследницу очинске власти“. Из овога би се могло разумети да је брак означио извесну деобу врховне власти између двоје супружника. Учешће једне Византинке у владарским пословима након Немањиног одласка у монаштво значио би да је нови цар Алексије III Анђео (1195-1203) помоћу своје кћерке Евдокије, на извешан начин, контролисао потезе новог српског великог жупана. У Византији су забележени примери активних августина, али је ипак немогуће на основу једног навода донети закључак да је Евдокија у Србији имала положај савладарке великог жупана Стефана. Познато је да су цареви нерадо давали своје кћери „варварским“ владарима, али је било уобичајено да у тим случајевима услов био да муж византијске принцезе заузима место на челу своје државе.²¹ Зато смо мишљена да је услов цара Исака II био да муж његове братичине мора наследити власт, што објашњава Немањино убрзано повлачење након изненадне смени на цариградском престолу.

¹⁹ *ВИНЛУ*, 156-157, нап. 167.

²⁰ *Исто*, 164.

²¹ М. Ласкарис, *Византијске принцезе у Србији*, Београд 1926, 24, нап. 2.

Историчари који су тумачили Хонијата дуго се нису могли сложити око хронологије склапања овог брака. Коњасо је сматрао да се то догодило 1186. године, док је Љубомир Ковачевић навео четири разлога због којих се овакво тумачење не може прихватити. Први од њих је то што се не може објаснити Немањина политика према Византији између 1185. и 1190. године, па се сходно томе брак морао склопити након битке на Морави 1190 године. Други разлог је то што се Немања замонашио недуго након синовљеве женидбе а знамо да се његово замонашење догодило у марту 1196. године. Затим Сава у биографији Стефана Немање наводи да се Стефан оженио када је са Византијом склопљен мир. И четврти, не мање важан, разлог је тај што се покушај женидбе Стефановог сина Радослава са Теодором, ћерком епирског деспота Михаила Анђела, датира у 1217. годину када би Радислав имао 30 година ако му се мајка удала пре 1190. године, што је мало вероватно јер знамо да су се у средњем веку бракови у владарским породицама знатно раније склапали.²²

Период српско-византијских односа (1190–1199) може се назвати последњом фазом Немањине политике коју карактеришу изузетно добри односима са Византијом, Од свог замонашења 1196. године, Симеон није био у прилици да њом лично руководи али је ово усмерење оставио свом наследнику. Изворни подаци говоре да на почетку своје владавине истим корацима ишао и Стефан Немањић. Византија се налазила у видљивом слабљењу у време династије Анђела (1185–1204). Царство је у времединастије Анђелима ушло у политичко савезништво са српским великим жупаном, први пут давши изданац царске лозе у дом неког српског владара. Напоредо са овим повезивањем ишло је постепено али видно осамостаљивање српске државе. Услед јачања и све већих амбиција Немање и његова два старија сина, престаје дотадашња учестала сарадња са Угарском која је раније међу Србима потпиривала устанке против грчке власти. На прелазу два века отпочиње време честих српско-угарских сукоба јер је Немања пронашао ослонац у Византији. Све чешће биле су напетости и ратови на северним и западним странама српске државе. Познато нам је да војне снаге цара Исака II Анђела негде око 1192. притекле у помоћ српском великом

²²М. Ласкарис, *Византијске принцезе у Србији*, 10-11.

жупану у борби против краља Беле III, како би био спречен покушај Угара да српске владаре лише територија и принуде на покорност.²³ Почетком наредног столећа угарски владар искористиће Стефанов и Вуканов сукоб да овлада Србијом. Угарски краљ се уплитао у односе Немањића са папом Иноћентијем од ког су оба Немањина сина очекивала круну.

Почетак Стефанове владавине

У априлу 1195. наставио се ланац смутњи и насиља око царског престола. Дотадашњи севастократор Алексије Анђео окрутно се разрачунао са својим братом царем Исаком II и потом засео на окрвављени трон. Неочекивана смена у Константинопољу налагала је мудар државнички потез и утицала је на одлуку старог великог жупана Стефана Немање да за свог наследника одреди средњег сина Стефана. Немања је учинио „себи пријатељем великога цара грчкога, Богом венчаног кир Алексу Комнена, цара грчкога, и узео његову кћер за благороднога и љубљенога сина Стефана, кога и одреди да му буде намесник“, како је у *Житију Св. Симеона*, не без поноса, наглашавао Сава.²⁴ Своју одлуку о наследнику престола Немања је обзнанио на државном сабору у Расу. Како је то бивало на средњовековним државним саборима, и тог 25. марта 1196. године, окупила се, крај рашке саборне цркве, храма Св. апостола Петра и Павла, српска властела, велика и мала. Немања их је упознао са одлуком о повлачењу у монаштво и благословио своје синове. Свог првенца Вукана, он постави за великог кнеза и „одвоји му довољно земље“ на простору Дукље, Травуније, Топлице и Хвосна, где је већ од раније владао китећи се старом титулом краља²⁵. Вукан је имао да прихвати врховну власт свог млађег брата и да с њим у љубави сложено влада.²⁶ Идеја о

²³ВИНЈ IV, 250–252.

²⁴Св. Сава, *Сабрани списи*, 99.

²⁵Вуканова краљевска титула помиње се иза Немањиног имена већ на натпису у цркви Св. Луке у Котору насталом 1195. године. Р. Новаковић, *Одатуму и разлозима Немањиног силаска с престола*, Зборник радова византолошког института ЗРВИ 11 (1968) 135.

²⁶С. Сава, *Сабрани списи*, 103.

овом државном сабору је засигурно била резултат Немањиног ранијег плана да се повуче и одреди наследника, вероватно након склапања брака Стефана и Евдокије, чиме је био потврђен мир након битке на Морави 1190. године. Глас о датуму одржавања државног сабора морао се пронети српском државом одмах након вести да се десила поменута промена у Цариграду.²⁷

Државном сабору ком је Стефан Немања саопштио своју одлуку је, поред владара, владарске породице и властеле, присуствовало и високо свештенство са рашким епископом Калиником на челу, чији је архипастир био охридски архиепископ, као и игумани и други јереји. У следећим Савиним речима назире се церемонија преноса владалачке моћи и предаја владарских инсигнија. Стефан Немања је уступио престо великог жупана и предао своја владарска обележја рекавши: „Овога (Стефана) постављам на престо Христом дароване ми владавине“. Сава бележи да је отац својеручно „венчао и благословио“ Стефана, што указује да рашки епископ није обављао посредничку улогу у овом случају. Осим што је на државном сабору намеравао да легитимише ванредну примопредају власти у оквиру породице, сабор је имао и важан верски и духовни карактер. Дотадашњи српски владар заветовао се да ће остатак свога живота провести служећи Богу. Немања се затим оденуо у црну ризу и узео монашко име Симеон.²⁸ Родоначелник лозе Немањића се могао угледати на грчке или угарске владарске обичаје, јер је именовање наследника током живота владара постојало као тамошња пракса како би се избегли могући сукоби претендената, а примопредаја власти обавила унапред одређеним редоследом и мирним путем потврдио легитимитет владарске породице. Као прилог томе стоји уочена паралела између речи цара Јована II Комнина приликом проглашења свог *млађег* сина Манојла за наследника и Немањине одлуке када је на сабору крај Петрове цркве у Расу именовао

²⁷Р. Новаковић, *О датуму и разлозима Немањиног силаска с престола*, ЗРВИ 11 (1968)130.

²⁸С. Сава, *Сабрани списи*, 102. и С. Првовенчани, *Сабрани списи*, 77-78.

Стефана. У оба случаја је јасно да је на делу био династички принцип наслеђивања престола мимо реда уз пресудну реч самог владара.²⁹

Ово је уочљиво у знатно другачијем односу и титулисању између цара и великог жупана. Цар Алексије III Анђео (1195–1203) је свом зету Стефану, као таст, по тек уведеном обичају, доделио високу византијску титулу севастократора коју су осим царске браће, почели носити зетови византијских владара. Утврђено је да је Стефан тако постао први страни принц који је понео ову високу византијску титулу. Севастократором је могао постати непосредно по преузимању власти цара Алексија III. Најдуже пет или шест година он се спуним правом као византијски зет могао служити овим звањем, односно све до развода од Евдокије. Стефан се као севастократор наводи у Немањиној оснивачкој повељи манастиру Хиландару (1198), као и у својој каснијој повељи истом манастиру. Важно је истаћи да се Стефан након свог развода и пада Византије није одрекао породичне везе са царским домом.³⁰ Са друге стране, византијски хроничари, попут Стефановог савременика Никите Хонијата, или нешто доцније архиепископа Димитрија Хоматијана, после пада Византије пропуштају да уз Стефаново име истакну чињеницу да је био севастократор. Могуће је да Хонијат прелази преко ове чињенице с обзиром да о Стефану пише пошто се на недостојан начин развео од Евдокије, те је с тим из византијске перспективе изгубио и право на високо звање.

Сава и Стефан Немањић су у Симеоновим *Житијима* радили на прослављању очевог светачког култа, приписујући заслуге за сва његова дела помоћи Божјој и мудрости дарованој од Бога. Пролазећи кроз ове хагиографије, повеље Хиландару, византијске и друге изворе, закључујемо да је напореда са свом Божјом помоћи која је забележена у тим текстовима, велики жупан Стефан Немањић морао имати довољну војничку силу којом су очева постигнућа задржана и проширена у каснијем времену. Сава Немањић наводи да су од албанских области узета оба Пилота, а од

²⁹Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 71; Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији*, ЗРВИ 11 (1968)159.

³⁰Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији*, 168.

„грчке земље“ освојени: Лаб са градом Липљаном, Дубочица, Реке, Загрлата, Левче, Белица, Лепеница, а Сава придодaje детаљније податке: Патково, Хвосно, све Подримље, Кострец, Дршковина, Ситница, Ушка, Поморавље.³¹

Стефан Немања је своју дугу и богату владавину завршио уклапањем својих тековина у политичку, верску и културну сферу Византије.³² Владарска идеологија Немањића почивала је на схватању да свака власт исходи од Бога. Немања према томе није основао ништа невиђено, већ да је само обнављач државе својих прадедова. На овакву формулацију, саобразну духу оног времена, наилазимо касније код његових животописаца, али најпре у његовој оснивачкој *Хиландарској повељи* (1198). Стефан Немања на њеном почетку, у арени повеље, уоквирује теоријски поглед на карактер своје и власти српских владара, његових претходника, изјављујући пред крај живота да је Бог дао Грцима царе, Угрима краљеве, а њега, Немању, учинио је, као наследника својих предака, великим жупаном. Његова власт, а затим и власт његових потомака, сматрала се самодржавном, односно од Бога датом и независном, што је суштински чини равноправном, мада не формално и изричито, са влашћу самог византијског цара.³³ Овом формулацијом је тадашње особено место српске државе уграђено у тзв. *византијски комонвелт*³⁴. Димитрије Оболенски је византијским комонвелтом назвао заједницу средњовековних народа који су упркос разликама у друштвеном и политичком животу, духовно и културолошки били под утицајем византијске цивилизације. У основи „византијског комонвелта“ јесу заједничке културне традиције чија су главна упоришта били православље, признавање првенства цариградској цркви, признавање врховног места василевса Ромеја у породици владара и прихватање начела римског (ромесјког) права, прихватање књижевних стандарда, уметничких техника и

³¹С. Сава, *Сабрани списи*, 97.

³²Б. Ферјанчић, *Стефан Немања у византијској политици друге половине XIII века*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви 2000, 31-44.

³³Љ. Максимовић, *Византијски узор српске државности и Свети Сава*, Светосавска беседа у Матици српској 2013, Темат: Средњи век и неофеудализам, Београд (2014) 807-814.

³⁴Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1991.

рукописних центара. Тој заједници, поред Бугара, Руса, Румуна, Грузина и Јермена, припадали су и Срби. Премда су били најзападнији православни народ, Срби су током XIII века као и раније били изложени и утицајима из Западне Европе. Ипак, византијски утицаји су крајем века превагнули.

Настојање да себи присвоје статус самодржаца и владара по Божјој милости довела је Немањине потомке у двојак однос према ромејском универзализму, пошто је њихова тежња била опречна византијском схватању о строгој хијерархији хришћанске екумене на чијем врху неприкосновено стоји само један цариградски аутократор. Самодржавље српских владара исказано у потписима под неким оновременим повељама и каснијим сведочанствима објашњавано је доктрином о полицентричном простирању власти насупрот доктрини о универзалистичким начелима. Иако је у повељи декларативно прихватан примат ромејског цара, наглашавало се да српски владари посредством Св. Симеона и његових дедова своју власт дугују искључиво Божјој, али не и царској милости.³⁵ Идеја универзалног царства хришћанске васељене са царем Ромеја на челу прихватана је од тада само у овом прилично прилагођеном и прерађеном облику. У будуће је у домаћој књижевности врховна власт редовно обележавана царским епитетима, без обзира на титулу српских властодржаца. Потчињеност српских владара у односу на Цариград заувек је прекинута у времену владавине Стефана Првовенчаног.

Стефан Немањић (велики жупан 1196–1217; краљ 1217–1228) првих годину и по дана владао је у непосредној близини свога оца, који се пре одласка у Свету Гору, до октобра 1197. године, задржао на месту игумана своје задужбине Студенице, недалеко од цркве св. Петра и Павла, где се налазио великожупански престо. У том краткотрајном очевом присуству, нови владар се практично могао учити вештини владања, вероватно и раду са дворском канцеларијом, састављању повеља и писама, трговачких уговора са приморским градовима и страним владарима и другим владарским пословима. Почетак његове самосталне владавине подударио се са

³⁵С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1996, 95.

повољним приликама у односима Византије и Србије, јер је велики жупан Стефан Немањић био муж треће кћерке цара Алексија III Анђела (1195–1203). Заправо, блиски политички односи Стефана и Византије потрајали су до Симеонове смрти (1199), односно до развода Стефана од Евдокије наредне године. Пошто је Византија убрзо разбијена, није било прилике да се односи са њом изнова ојачају. Уместо Византије на историјском хоризонту указивао се византијски свет на њеним развалинама.

По Симеоновом доласку код сина Саве, почиње крунска епизода њихове црквене ктиторске делатности. Симеон и Сава су искористили повољне околности да у грчкој земљи саграде један посебан српски духовни центар, свакако рачунајући на пријатељство и дарежљивост цара Алексија. На почетку Стефанове владавине цар је његовом оцу Симеону и брату Сави даровао манастир Хиландар, учинивши га тиме једним од малобројних страних манастира на Светој Гори. Сава се из Ватопеда у коме је боравио, запутио у Цариград са молбом цару. Савин биограф Доментијан наводи да је игуман Ватопеда именовао Саву да због неких ватопедских питања у његово име оде код свог пријатеља цара Алексија. Иако у својству заступника игумана једног већ постојећег, Сава је тражио дозволу да оживи други, стари, запустели манастир звани Хиландар. Цар је, каже се у Савином житију, без оклевања пристао на то и Симеону послао богате дарове и злато за овај подухват. Алексије III је Хиландару даровао метохе са којих је монашко братство имало да обезбеди своје приходе.³⁶ Цар је 1198. године издао хрисовуљу којом је Симеону и Сави уступио манастир који би постао уточиште за оне синове српског рода који одаберу живот служења Богу. Хиландар, каже се, не треба да буде потчињен ни проту Свете Горе, нити игуману Ватопеда, већ да живи „самостално и самоуправно”. Споменутим актом, василевс Алексије III Анђео осигурао је посебан положај српског Хиландара, којег је изузео од јурисдикције светогорског прота и прогласио самосталним манастиром.³⁷ Вероватно да је цару било

³⁶ Доментијан, *Живот Светог Саве и Живот Светог Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига IV, прир. Р. Маринковић, Београд 1988, 87-89.

³⁷ М. Живојиновић, *Ктиторска делатност светог Саве*, Свети Сава у историји и традицији 1979, 17.

веома стало да у српској држави добије ослонац на западу после начина на који се домогао власти, тезбог све чешћих одметања ромејских обласних господара и честих покушаја узурпација у време вртложних збивања у Византији. Ово постаје разумљиво како са стране родбинске повезаности два владарска дома, тако и с обзиром на све већу претњу Византији доласком на престо агилног бугарског цара Калојана (1197-1207).

Стефан је због политички закљученог брака са Евдокијом на почетку самосталне владавине био ослоњен на помоћ свог таста Алексија III Анђела. Очева одлука да га ожени и склопи мир са Византијом, ипак, није дуго задржала Стефана Немањића у званичној византијској хијерархији, иако је он користио титулу севастократора годинама после развода од Евдокије и након Четвртог крсташког рата и распада саме Византије. У Савином прстенастом натпису са Богородичине цркве у Студеници, истакнуто је да је храм изградио „велеславни (господин) ... велики жупан и *сват цара грчког кир Алексе*, Стефан Немања, који је, примивши анђеоски образ, постао монах Симеон”³⁸. Идеја о сопственом самодржављу потпуно је формализована, укључујући и званични назив *самодржац*, грађен на византијским основама. Темеље своје власти српски владар је и даље проматрао кроз византијску визуру.³⁹ Прве веће промене у Стефановој политици осетиле су се после смрти монаха Симеона чија је владалачка сенка на заласку била присутна у Расу још извесно време по његовом одласку на Свету Гору. Старчево повлачење у монашки живот, одлазак Савиним трагоми градња Хиландара чинили су својеврсни програм завршне фазе спољне политике према Византији.

Пре Савине црквене делатности на ширењу и усклађивању православне црквене организације и њеном саображавању са административним уређењем, Стефан је од Немање наследио црквено гледано, полицентричну државу на чијем тлу се налазило више црквених средишта. Први Немањићи су по старим обичајима поштовали верску подвојеност својих поданика. Немања је рођен у Рибници и несумњиво је одмах по

³⁸ Натпис настао 1208. године.

³⁹ Љ, Максимовић, *Византијски узор српске државности и Свети Сава*, Светосавска беседа у Матици српској, Темат: Средњи век и неофеудализам, Београд 2014, 809.

рођењу био крштен у некој од оближњих цркава под јурисдикцијом барске архиепископије, што су његови синови умели да користе као погодност приликом поменуте комуникације са папом. Ипак, изгледа да се спољне разлике верника и свештенства источне и западне цркве на српском простору нису много примећивале с обзиром на познату одлуку црквеног сабора у Бару (1199) да римокатолички свештеници не смеју ступати у бракове, нити носити браде.⁴⁰

На основу сачуваних епистоларних извора знамо да је почетком 1199. године папа Иноћентије III (1198-1216) послао писма двојици Немањиних синова, а у вези са црквеним спором Бара и Дубровника око легитимитета Барске архиепископије. У Стефановом одговору на ово писмо по први пут је исказана жеља великог жупана да пошаље своје изасланике папи, што се сматра његовим првим покушајем да затражи краљевску круну из Рима. Јасно је да иза Стефанових речи о томе да је одани син римске црквеи да следи њене стопе стоји тактизирање јер су северне и западне границе биле најугроженији део његове државе. Вукан и Стефан су, дакле, одржавали преписку са новим римским папом, у шта се уредно мешао угарски краљ и спречавао код папе слање краљевске круне у Србију, чиме би њен владар био изједначен са угарским краљем у државно-правној хијерархији. Обојица Немањића су том приликом папи пружали уверавања о свом духовном следбеништву. Велики жупан и севастократор Стефан се, према томе, веома рано нашао пред одлуком да мимо византијске хијерархије уз признање Рима себе учини самодржавним господаром. Чак и здружене титуле великог жупана и севастократора биле су по рангу испод краљевске и деспотске титуле, првих после царске. Стефанов одговор на писмо папе Иноћентија III (1198–1216) водио је први пут његовом тражењу круне из Рима. Но, иако су папини легати већ били послати у Србију, Стефан је морао да сачека неке срећније околности да би се крунисао за краља због упорног противљења угарског краља Емерика.⁴¹

⁴⁰К. Јиречек, *Историја Срба* I, 128.

⁴¹И. Коматина, *Цркваи држава у српским земљама од 11. до 13. века*, Београд 2016, 248-249.

Сукоб међу Немањићима

Вукан и Стефан су убрзо по очевој смрти дошли у сукоб и пошли у рат један против другог. Вуканово незадовољство очевим избором у време Немањиног одласка из Студенице у Свету Гору наговештава могућност да је на западу српске државе, у поморској земљи, ојачао утицај старог дукљанског племства. Око Цариграда су се већ почеле плести мреже, па је српско-ромејско савезништво, иако велика част за Немању, почело да угрожава Стефанове позиције на западној страни. Први корак у круњењу српске државе учињен је губљењем дела Хума пре 1198. године, доспелог у посед брата угарског краља, херцега Андрије, те Угри од тада уносе Хумску земљу у своју бујну титулатуру, додајући је јужнословенским областима Далмацији, Хрватској и Босни.⁴² Можда је Стефаново разочарање у Византију дошло због тастове неспремности да Србији пружи помоћ приликом овог угарског напада, због чега је почео да тражи моћног савезника на западу. Уплитање будућег угарског краља Андрије у односе српске властеле на тој страни и подршка коју је недуго потом дао Вукану довели су до краткотрајног Стефановог прогонства.

Стефанови брачни проблеми са Евдокијом довели су до њиховог бурног разлаза. Не зна се са сигурношћу када се ово догодило, али се обично узима 1200. или 1201. година, јер се зна да се то морало догодити пре него што је Вукан уз угарску помоћ 1202. године са престола отерао свога брата Стефана, а папа се 1203. године обраћа Вукану као српском великом жупану. Наиме, из дела Никите Хонијата се увредило

⁴²К. Лиречек, *Историја Срба*, 164.

схватање да је Стефан отерао Евдокију због њеног наводног неверства. Старији историчари који су обрађивали тему овог брака бранили су мишљење да узрок развода није било њено неверство, већ да је до развода дошло због одређене болести, што је био један од могућих разлога да се црквени брак раскине. Хонијатов настављач, Георгије Акрополит, помињући овај развод каже „због неке њене (Евдокијине) рђавштине, како се говорило, он (Стефан) ју пошаље натраг оцу.”⁴³ О поступку српског великог жупана Хонијат је известио тачно овако:

„Он је жену оптуживао због претеране похотљивости, док је она мужу пребацивала да је од саме зоре пијан и да не пије воду из свог пехара и да потајно туђи хлеб једе. И како је ова неслога бивала све јача, Стефан смисли и изведе једно варварско дело. Послуживши се измишљотином, а можда и истину говорећи, да је Евдокија ухваћена у прељуби, нареди да се с ње свуче сво одело. Остави јој само танку кошуљу, али јако срезану, тако да је само оно најнужније остало покривено и тако нечасно пусти је да иде.”⁴⁴

У време Евдокијиног отпуста из Раса наилазимо на најранији наговештај сукоба између Вукана и Стефана. Вукан је, како даље извештава Никита Хонијат, чувши за ово, упутио прекор свом млађем брату због „нечасног и грубог поступка и преоштре казне“ према царевој кћери. Не успевши у покушају да стиша бес „човека тврде и неумољиве нарави“, како Хонијат карактерише Стефана, да би сачувао њен, али и његов образ, Вукан је био предусретљив према доскорашњој снаји која се нашла на путу кроз њему поверену земљу, указавши јој сву потребну пажњу, шаљући је у пратњи царевим људима у Драч⁴⁵, одакле су је људи цара Алексија Швратили оцу са свим царским почастима.⁴⁶ До тада је Евдокија Стефану оставила два сина наследника, касније краљеве Радослава и Владислава, као и ћерку по имену Комнина. После разлаза

⁴³М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926, 26-27.

⁴⁴*ВИНЛВ*, 165.

⁴⁵Византијске власти су и у ранијим вековима са Србијом најближе комуницирале из Драча.

⁴⁶*ВИНЛВ*, 166.

са Стефаном, о Евдокијиној судбини сазнајемо од византијског историчара и Хонијатовог настављача Георгија Акрополита. Евдокија се после брака са Стефаном удавала још два пута. Сматра се да је умрла око 1210. године, надживевши оба наредна супруга, византијског цара Алексија V Дуку Мурзуфла⁴⁷ и обласног господара на Пелопонезу, Лава Сгура⁴⁸. Стефанов разводјасно указује на дипломатски заокрет услед слабљења моћи и утицаја Византије и све осетнијег притиска експанзивно настројених католичких држава са запада.

Одбрана Симеоновог наслеђа у првим годинама Стефанове владавине угрожавана је угарским непријатељством и раздором са братом који се са странцима окренуо против његове врховне власти. На продужетак сукоба је вероватно утицало Стефаново прво тражење круне од папе, чему се поред краља Угарске противио и његов рођени брат.⁴⁹ Све указује на закључак да су по Немањином одласку из Студенице у Хиландар, у његовој држави завладале центрифугалне силе и да су оживеле локалне традиције из претходног раздобља српске историје. Док се првих неколико година поштовало новостворено стање, међу браћом је владао мир, али убрзо по Симеоновој смрти посегло се за оружјем у доказивању и одбрани права на врховну власт. Властела је вероватно од почетка била подељена, али је Стефан ван земље имао више непријатеља. О сукобу међу браћом писао је и Никита Хонијат, након извештаја о Стефановом разлазу са Евдокијом, где наводи следеће:

„Међутим, Немањини синови не истрајаше у братским односима до краја него заративши један против другог ступише у коло оних за које малопре рекосмо да су због властољубља и покварене природе заборавили своју крвну везу. Показавши се јачим, Вукан отера Стефана са власти и из отаџбине. Јер од царице градова, као од неког узора, обрасца и општег пророчишта, братоубилаштво је изашло и проширило се до крајева света, па су тако не само Персијанци (Турци), Тавроскити (Руси), ови

⁴⁷ Након пропасти царства Латини су га осудили да буде бачен са врха Теодосијеве куле у Цариграду.

⁴⁸ Око 1208. године извршио је самоубиство не желећи да падне у латинско ропство.

⁴⁹ *ИСН*, 266-268.

Далмати(Срби) и затим Панонци (Угри), него и остали владари појединих народа, испунили своје отаџбине побунама и убиствима исукавши мачеве против својих саплеменика.⁵⁰

Сава не помиње овај сукоб међу браћом. Стефан Првовенчани је о Вукановом изигравању заклетве забележио да „изведе иноплеменике на отаџство наше и одузе ми земље и опустоши их“, напомињући да је једно време био изгнан.⁵¹ Теодосије доноси опширнију причу о Вукановој љубомори, наглашавајући да је чекао да Симеон умре да би подигао побуну против Стефана уз овај опис стања у српској држави тог доба, наводећи Стефанове речи Сави:

„Јер кад ви одосте од нас земља се наша безакоњима нашим оскврну, и убијена постаде крвљу, и у плен иноплеменицима падосмо, и непријатељи наши исмејаше нас, и нашом мржњом постадосмо презир и поруга онима који су око нас.“⁵²

Вукан је 1202. године у сарадњи са угарским краљем Емериком напао земље свога брата Стефана, преотео му власт и најдуже пар година, као угарски вазал, владао је као велики жупан. Емерик је те године јавио папи Иноћентију да је земљу великог жупана вратио под своју власт, а почетком 1203. године обраћа се Вукану као великом жупану. Од тада па до 1218. године, угарски краљеви наводе Србију у својој титулатури.⁵³ Међутим, папа овом приликом не поверава барском архиепископу организацију католичке цркве у српским земљама него за то задужује Емериковог архиепископа града Калоче у Угарској. Ту и лежи разлог кратког Вукановог владања Србијом јер је папска политика наметала стални прозелитизам и била је удружена са угарским освајачким тежњама, што је сигурно утицало на незадовољство српске властеле и домаћег свештенства. Познато је да је Вукан 1202. привремено држао Ниш

⁵⁰ВИНЛV, 166-167.

⁵¹С. Првовенчани, Сабрани списи, 87.

⁵²Теодосије, *Житија*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига V, прир. Д. Богдановић, Београд 1988, 159-161.

⁵³*Историја Црне Горе(=ИЦГ)*, књ. II, том I, Титоград 1970, 6

као угарски вазал, али је бугарски цар Калојан⁵⁴ већ наредне године вратио тај град под своју контролу.⁵⁵ Након бугарског продора у Србију и заузимања Ниша и Браничева, Стефан успева да протера Вукана и поврати жупански престо. Пошто се Емерик налазио у сукобу са братом Андријом и Калојаном, није могао да пружи одговарајућу помоћ Вукану који се након тога повлачи у Зету. Краље Емерик се заложио да његовом новом вазалу Вукану буде послата круна коју је затражио из Рима, а којом би се Србија подигла у ранг краљевства.⁵⁶ Вероватно би папа Вукану послао круну и своје легате да Стефан помоћу бугарског цара Калојана није у међувремену успео да се врати на власт.

Познато Вуканово јеванђеље настало је управо уочи бурних догађаја у српској држави. Преписивање јеванђеља наручио је испрва велики жупан Стефан између 1199. и 1202. године, што се јасно да закључити на основу трагова стругања и интерполације на месту на ком је очигледно после смене на српском престолу уметнуто Вуканово име. У сачуваном облику стоји да је рукопис рађен за „велеславног жупана Вука(на)“. Утицај новонасталих околности оставио је тиме траг у овом знаменитом писаном споменику српске средњовековне културе.⁵⁷ До помирења међу браћом дошло је у фебруару 1207, након повратка архимандрита Саве у Србију. Монах се након осам година живота у Хиландару вратио у отаџбину са Симеоновим моштима из којих је почело тећи свето миро. Односи између Стефана и Вукана су, по свему судећи, враћени на раније стање. Вукан је остао на власти у својој области са титулом великог кнеза. Приликом археолошких радова на западној капији манастира Студеница откривени су делови фресака са портретима ктитора. Један фрагмент представља великог кнеза Вукана, настао у исто време када и најстарији живопис у Студеници – 1208/1209. Вуканов лик се препознаје по фрескама из студеничке спољашње припрате, где су на сценама из последњих година живота Стефана Немање приказани његови синови. Вуканов најстарији син Ђорђе помиње се као зетски краљ од 1208. до 1242.

⁵⁴ Калојан је био бугарски цар од 1197. до 1207. Познат је по обнови Трновске патријаршије 1204. као и по заробљавању и убијању првог латинског цара из Цариграда.

⁵⁵ *ИСН*, 269-270.

⁵⁶ *ИЦГ II* (Сима Ћирковић, *Зета у држави Немањића*), Титоград 1970, 6.

⁵⁷ *ИЦГ II*, 102.

године. Средњи син Стефан био је ктитор манастира Мораче а најмлађи син Дмитар је постао монах Давид.

У последњим деценијама XII века исказана је појачана војна снага и признат је српски политички значај, проширене су државне границе и стекли су се многи предуслови за међународно признање српске независности. Стефан Немањић се нашао на српском престолу у годинама наглог посустајања Византије. Својом окретном политиком и испољеном дипломатском умешношћу Стефан је постао први крунисани краљ српске земље и поморских страна, обједињујући под новом круном старију краљевску традицију ранијих српских владара Зете. Морао је да води сложену политику игру, провлачећи своје интересе између међусобно супротстављених грчких држава Епира и Никеје. Уз помоћ брата Саве успео је да краљевској круни дода и засебну православну црквену организацију на начелима која је Сава упознавао на њеном изворишту одлазећи у монаштво, учећи из грчких књига науку о црквеној политици и науци о Богу.

Стефан Немањић и византијски свет (1204-1228)

За време смутних година у српским земљама (1202–1204) догодиле су се епохалне промене у источном Средоземљу. Војска са запада окупљена за Четврти крсташки рат је вешто навођеном политиком млетачког дужда Енрика Дандола окренута против православне Византије. Константинопољ је 13. априла 1204. године пао у латинске руке а православни свет остао је без своје црквене, духовне и културне престонице. Око центра на Босфору формиран је низ западних феудалних држава: Латинско царство, Солунска краљевина, Атинско војводство, Ахајска кнежевина.⁵⁸ Уместо изворишта православља из Цариграда је прострујао утицај латинског свештенства, што се најпре одразило на потезе већ осамостаљених владара Бугарске и Србије. За разлику од бугарског цара Калојана (1197–1207) који је након вишегодишњег уверавања од папе добио краљевску круну крајем 1204. године, потези великог жупана Стефана Немањића у том правцу били су нешто другачији, иако је он, како смо већ видели, веома рано почео да тражи ослонац на западу. Српски владар одгајан у православном духу, само је на речима био спреман да повлађује папи. Његова уверавања о томе да следи стопе римске цркве као и његов покојни отац, свакако се морају узети са великом резервом.⁵⁹ Реч је била о промишљеном дипломатском потезу да би се придобила папина наклоност и заштита због све чешћих угарских напада који су угрожавали северне и западне крајеве српске државе. Краљевина Угарска је Србији оспоравала право на самосталност, након што се она игром прилика нашла без врховне власти у поретку тадашњих сила.

⁵⁸Г. Острогорски, *Историја Византије*, 396.

⁵⁹И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од 11. до 13. века*, 249.

Царство је приликом крсташке инвазије први пут поклекло пред неким освајачем, али са њим ипак није пропао цео византијски свет. Вековни утицај Константинопоља пренео је пламен православља од Србије до Русије и тиме ширио сферу утицаја грчког света међу словенским народима. На источним и западним ободима дотадашње Византије појавиле су се државе непокорених византијских господара који су баштинили идеју о њеној обнови. Најпре су се у далеком Трапезунту осамосталили тзв. Велики Комнини. За наше истраживање нарочиту важност имају две државе. У малоазијском граду Никеји завладали су Ласкариси који су се први окитили царским звањем. Из Епира, на балканској страни, енергично је ширена власт побочне гране Анђела. У Никеју се склонио васељенски патријарх, док је на територији Епира црквену власт имала Охридска архиепископија под чијом се духовном влашћу налазио епископ Раса, српске престонице. И једни и други наставили су византијску традицију и тежили да обнове пропало Царство. Пропаст Византије унео је суштинске промене у политику низа држава које су стајале уз византијске границе, међу којима је била и Србија. Стефан Немањић је успоставио и одржавао напоредне дипломатске односе са њиховим владарима. Србија је вештом дипломатијом искористила насталу подвојеност у ромејском свету да постигне важне промене у свом државно-правном и црквеном положају.⁶⁰

Невоље настале око Константиновог града рашириле су се попут пожара до свих крајева палог Царства. Ланац догађаја покренут скретањем војске Четвртог крсташког похода није сасвим заобишао Србију, али Срби нису учествовали у овим преломним збивањима због невоља у које је запала њихова држава. Због тога у византијским изворима који прате крсташко освајање постоји празнина о дешавањима у Србији. Српски извори ипак јасно бележе последице ових догађаја у вези са Савиним повратком и сахрањивањем Симеонових моштију у Студеници. Сава пише да је у грчкој земљи и у самој Светој Гори дошло до разбојништава којих нису били

⁶⁰Б. Ферјанчић-Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Епира и Никеје*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 13.

поштеђени ни светогорски манастири. Сава је дошавши у Србију оставио следећи запис о крсташкој претњи по безбедност људи и светиња, али и о измирењу међу закрвљеном браћом:

„И када сам ту (у Хиландару) пробавио осам година, настадоше многи метежи у томе крају, јер прошавши Латини и заузеше Цариград, бившу грчку земљу, чак и до нас, и улегоше и ту у свето место, пошто је настао велики метеж.

И када се овде сазнало о том метежу, дође ми посланица од Богом изабранога и благословенога блаженим оцем Симеоном, Стефана Немање, који је владао његовом државом, и брата његова, великога кнеза Вукана:

„Ево, у тој земљи узбунише се народи, а блажени наш отац Симеон, који нам је био господар и учитељ, тамо лежи. Због овога молимо ... узми часне мошти господина нам Симеона и пренеси их овамо ...“⁶¹

Стефан је уз помоћ свог брата Саве од почетка мудро користио простор између грчких држава да у наредним деценијама своју власт употпуни добијањем засебне црквене организације у свом отачеству. Након Савине акције за добијање аутокефалности и архиепископских знакова у Србији умањена је опасност од раздора државне и црквене власти. По угледу на симфонију црквене и световне власти у Византији, српска средњовековна држава и њена православна црква су се од почетка свог самосталног живота подупирале и прожимале. У томе се не би успело без неуморног деловања Саве Немањића. Пре било каквих спољних потеза разрешио је дуготрајни сукоб међу браћом јер је најмлађи брат одиграо помирителску и посредничку улогу, уједно започињући утврђивање Симеоновог светачког култа. Сава је 1207. напустио Свету Гору и дошао у Хвосно са моштима светог Симеона над којима су се његова два старија брата коначно измирила. Сава је остао привржен Стефану помажући га у власти, обављајући важне дипломатске мисије и разборито га

⁶¹С. Сава, *Сабрани списи*, 116-117.

саветујући.Из домаћих извора знамо да је Сава вршио важне дипломатске послове у име свог брата приликом преговора са бугарским великашем Стрезом, Епирском деспотином, Краљевином Угарском, Бугарским и Никејским царством.

Стефан Немањић је повративши престо врло рано показао намеру да прошири свој политички утицај јужно од Зете, односно према албанским странама. Поредићи српске изворе тог времена, намеће се закључак да је Стефана Немањић наставио очеву политику ширења државних граница. Сава и Стефан у Симеоновим *житијима* наводе податак да је њихов отац од „Рабна“⁶² освојио Горњи и Доњи Пилот, односно да је учинио проширење ка југу. Стефан Немањић је поред синова Радослава и Владисава, из брака са Евдокијом имао и кћерку по имену Комнина, која је после пропасти Византије постала инструмент у брачној дипломатији свог оца. Северно од новостворене епирске државе Анђелаа јужно од Србије, јавила се у залеђу млетачког Драча, око Кроје и Елбасана, омања кнежевина са албанским господарима на челу. Брак између Стефанове и Евдокијине ћерке Комнине и албанског господара Димитрија Прогона (1207–1215) био је склопљен са циљем да обезбеди положај јужних крајева српске државе. Након Димитријеве смрти, његова удовица Комнина се други пут удала новог господара Кроје.⁶³ У писаном одговору на противљење епископа Кроје, тек постављени охридски архиепископ Хоматијан стрпљиво и детаљно образлаже и оправдава брак племените Српкиње и Албанца Григорија Камонаса, чему се епископ из неког разлога успротивио.Ово писмо као да сведочи о неким унутрашњим поделама у епирској држави око различитих схватања политичког усмерења којим она треба да пође. Након првобитне опрезности према Стефану Немањићу, испоставиће се да ће се епирски господар убрзо окренути политичком савезу са Србијом оличеном у браку Стефановог сина и Теодорове кћерке.⁶⁴

Моћна Венеција већ 1205. године добила је потврду своје поморске превласти на југоисточној обали Јадранског мора јер су те године Дубровник и Драч прешли под

⁶² Мисли се на земљу Арбанаса.

⁶³ Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века*, Зборник радова Византолошког института ЗРВИ 27-28 (1989) 112-113.

⁶⁴ В. Станковић, *Стефан Немањић и његов брат Сава у делима Димитрија Хоматина*, Византијски свет на Балкану (2012) 116.

њену заштиту. Нема сумње да су услед тог и других нерешених питања епирски господари желели мир на северним странама док не учврсте своју власт. У каснијим годинама своје владавине, ојачавши довољно да од Венеције преотме Драч (1213), Михаилo I Анђео(1204–1214)најкасније се 1214. године устремио даље ка северу, где је из српских руку отео град Скадар, користећи заузетост српског великог жупана, о чему су писали Сава и Стефан. Стефан Немањић се у време овог епирског напада на Скадар налазио на другој страни своје државе, негде око Ниша, одакле су Србији претили напади бугарског краља Борила и латинског цара Хенриха Фландријског. Стефан је држањем Ниша остваривао контролу кључне саобраћајне осе читавог полуострва, моравско-вардарске долине, куда је од давних времена водио најкраћи копнени пут са запада на исток и обрнуто. Ипак, недуго после Савине дипломатске мисије да се великом жупану Стефану врати Скадар и цела ова ствар реши дипломатски, епирског господара Михаила је крајем 1214. године убио један његов слуга. Способни Михаилoв брат Теодор I Анђео наследио је најкасније почетком 1215. власт над Епиром након поменуте несреће.⁶⁵О овом догађају Стефан Првовенчани је у *Животу Светог Симеона* писао као о још једном чуду Св. Симеона уз помоћ Светог Ђорђа.

„Устаде неко од грчкога рода, од царскога рода, по имену Михаилo, у страни драчкој и у поморју његова острва великог, које је близу Диоклитије, и далматинске стране, и отачества светoга Симеона. И он подиже рат на мене, слугу његова, кога остави на престолу свом. И улучив време, када сам се био далеко удаљио од те стране, узео један од мојих градова, по имену Скадар, који уистину Далмацији припада ... И одмах један од робова његових, устав, прободе га мачем на одру његову...”⁶⁶

Доласком на власт најмоћнијег епирског владара Теодора I односи две државе су се нагло поправили. Немањићи су се изнова ородили са владарским домом Анђела,

⁶⁵Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века*, Зборник радова византолошког института ЗРВИ 27-28 (1989) 108-110.

⁶⁶С. Првовенчани, *Сабрани списи*, 94-95.

овога пута са епирском граном ове царске породице. Кћерка Стефана Немање, односно Стефанова сестра, била је претходно удата за Манојла Анђела, брата првих епирских владара Михаила Iи Теодора I (1215–1230). Овај брак наговештава нам да је пре периода сукоба склопљен одређени политички договор о припадности северне Арбаније.⁶⁷ Важне вести о заједничком деловању Стефана и Саве оставио је у својим списима охридски архиепископ. Димитрије Хоматијан (1216-1235) нашао се на том месту вољом Теодора I у време када је у Србију стигао легат са круном из Рима. Видеће се да је Хоматијан нарочито био погођен издвајањем због оснивања српске архиепископије по одобрењу из Никеје. У његовом каснијем писму Стефану, након што је постао краљ, обраћајући му се са „Стефан, краљ Србије“, признаје му титулу и користи израз „царство ти“, но ипак и даље наглашава своју духовну власт над српским владаром.⁶⁸ Осим тога, Стефан и Сава су вођени Немањиним примером и византијским моделом радили на успостављању савршене усаглашености – симфоније - световне и црквене власти у српској држави, што се читава у завршном настојању да након добијања краљевске круне, Србија добије своју православну црквену организацију на територији коју је запремала.

Стефан се окретном политиком након пропасти Византије успешно повезао са најважнијим чиниоцем међународних односа, Венецијом, ожењивши се Аном Дандоло, унуком старог и препреденог млетачког дужда Енрика Дандола (1192–1205), чијом вољом и иницијативом је употребљена крсташка војска да би се поразила конкурентска Византија. Рачуна се да је овај брак склопљен око 1208. године. Женидба једном католкињом из угледне млетачке аристократске породице омогућавала је Стефану већи утицај код папе и несумњиво подигла његов углед на западу. Упорно обраћање Риму и тражење круне уродили су плодом 1217. године након смене на папској столици. Тома Архиђакон, савременик Стефана Немањића, оставио је помен о његовом крунисању у

⁶⁷Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века*, Зборник радова Византолошког института ЗРВИ 27-28 (1989) 107.

⁶⁸В. Станковић, *Стефан Немањић и његов брат Сава у делима Димитрија Хоматина*, Византијски свет на Балкану (2012) 115.

време кад је угарски краљ Андрија II(1205–1235) одлазио из Сплита на исток у крсташки поход:

„У исто време Стефан, господар Србије или Рашке, који се називао великим жупаном, пошаље изасланике римској столици и испослује од папе Хонорија III краљевску круну. Папа је послао изасланика из своје најуже пратње, који га је додавши крунисао и поставио за првог краља своје земље.“⁶⁹

Српски извори различито пишу о добијању краљевске круне и самом крунисању српског владара, преносећи готово сасвим различите приповести. Доментијан делимично прилагођава чињенице пишући о томе да је Сава за свог брата Стефана, преко епископа Методија, изнова затражио, и напоскон добио, круну из Рима. Доментијан, осим тога, Сави приписује и Стефаново крунисање „светим венцем“ који је у Србију послао папа Хонорије. Сава је наводно обавио ово крунисање и миропомазање у Стефановој задужбини Жичи, архиепископском средишту, манастиру који је постао крунидбено место српских средњовековних владара. Стефан је венчан „на краљевство“ и постао је „самодржавни господин Стефан, краљ свих српских и поморских земаља“.⁷⁰ Савин млађи биограф Теодосије опширније описује крунисање „самодршца краља“ и државни сабор у Жичи, међутим, он за разлику од Доментијана ниједном речју не помиње Рим и не наговештава чињеницу да је круна стигла од папе.⁷¹ Због тога се у нашој историографији постављала хипотеза о двоструком крунисању, односно да је Стефан Првовенчани понео још једну круну коју му је на главу спустио српски архиепископ након повратка из Никеје 1219. године, чиме би се ускладили различити извештаји. У регистру Хонорија III остало је сачувано Стефаново писмо,

⁶⁹Т. Arhidakon, *Historia Salonitana*, Split, 2003, 140.

⁷⁰Доментијан, *Живот Светог Саве и Живот Светог Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига IV, прир. Р. Маринковић, Београд 1988, 156-157.

⁷¹Теодосије, *Житија*, 206-207.

пслато преко српског епископа Методија, марта 1220. године, у ком се назива „божјом милошћу крунисани краљ целе Србије, Дукље, Травуније, Далмације и Хума“.⁷²

Крунисањем Стефана Првовенчаног 1217. године јавља се име *Рашка краљевина* (*Regnum Rasciae, Regno di Rassa*). Тај назив се одомаћио у латинским изворима средњег века, нарочито у римокатоличким земљама Европе. Име престоног града и назив његове области постало је име државе већ у доба Стефана Немање, о чему сведочи податак из Котора 1186. године. Крунисањем првог српског владара краљевском круном Краљевина Рашка постаје широко прихваћен појам, наравно са новим значењем. Преноси се с временом и на становнике краљевине који се понекад означавају именима Рашани или Рацима, пре свега у Угарској, али и другде, опет са новим другачијим смислом у различитим епохама. На другој страни, византијски извори не бележе назив Рашка за српску државу, за њих је то увек Србија. Ако се ово питање посматра из перспективе владарске идеологије Немањића у XIII веку, уочавају се важне чињенице. Владарске титуле у средњем веку у сажетом облику доносе основне државне поруке, преосликавају стварно стање и често само истичу претензије. Најпоузданије сведоче владарске интитулације у повељама, потписи, печати, правна документа и сл. Име Рашке се употребљава у српским званичним документима само у првој половини XIII века и то у облику *рашке земље*. То чини Стефан Првовенчани, као и његови синови краљ Стефан Радослав (1228–1234), краљ Стефан Владислав (1234–1243) и краљ Стефан Урош I (1243–1276) у почетку своје владавине. После тога званичној употреби у Србији престаје помињање рашке земље. Усталила се дводелна државна титула српских владара, па су од тада они, без изузетка, краљеви *српских земаља и поморских*. Стефан Првовенчани 1224. године доноси одредбу којом утврђује ново крунидбено место српских владара. У тзв. другој Жичкој повељи, сачуваној на зиду у улазној кули Спасове цркве у Жичи, по препису из XIV века, Првовенчани одређује да се сви српски краљеви убудуће крунишу у тој цркви и да се на истом месту рукополажу архијереји Српске православне цркве. Жича је тако постала архијерејско

⁷²Ј. Калић, *Држава и црква у Србији XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 131.

седиште Србије, а рашка саборна црква Св. апостола Петра и Павла заувек је изгубила ранију крунидбену функцију.⁷³

У време Теодора I (1215–1230) епирска држава је израстала у најмоћнију државу византијског света. Због тога је Стефан Немањић с разлогом упорно настојао да се што чвршће повеже са домом епирских Анђела и с њима успостави пријатељске везе. Епирски господар и српски краљ Стефан Првовенчани су имали додатни разлог за приближавање услед заједничке угрожености од Бугарске под влашћу моћног цара Јована II Асена (1218–1241). Ана Дандоло умрла је око 1216. године након чега је Стефан Немањић решио да се, после Евдокије, по други пут ожени једном принцезом из куће Анђела. Било је то време епирског ширења на Охрид и Прилеп, а нешто потом и запоседања Скопља, чиме је продужена гранична линија између Србије и Епира. Приликом набрајања Теодорових освајања одмах по преузимању власти, нешто каснији византијски историчар Ефрем из Еноса, парафразирајући податке Георгија Акрополита, једини је писао о епирском запоседању, између осталог, Далмације са градом Епидамносом (Драч), земље Илира, планинских Албанца и - што је за нас посебно занимљиво - „области Трибала“, односно Срба. Овом времену ближи Акрополит уопште не помиње Србе на том месту. Већ је указано да Ефрем можда пресликава понешто из свог времена када су неке од наведених територија биле у Србији.⁷⁴ Не би се ипак смела искључити претпоставка да је Ефрем знао за Михаилово заузимање Скадра, али да га грешком приписује његовом наследнику Теодору.

Стефан је због тога намеравао да се ожени Маријом, једном од кћери покојног оснивача епирске државе Михаила I Анђела. Ово питање детаљно је образлагано у првом писму охридског архиепископа Димитрија Хоматијана упућеном великом жупану који му се обратио за мишљење о канонској исправности жељене брачне везе. Ово писмо открива важну чињеницу која се не налази ни у једном другом извору. Неименована сестра Стефана Немањића, односно Немањина ћерка, била је удата за

⁷³ Ј. Калић, *Држава и црква у Србији XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 132-133.

⁷⁴ О томе: М. Николић, Р. Радић, *Подаци Ефрема из Еноса о српској историји XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 235-236.

Михаиловог и Теодоровог брата, Манојла Анђела након Стефановог повратка на престо, па је поменуто брачну везу несуджених супружника онемогућило сродство у петом степену, тачније некрвног, когнатског сродства. У другом делу истог писма, Хоматијан нуди објашњење о још једном планираном и недозвољеном браку између Стефановог првенца Радослава и Михаилове друге ћерке Теодоре. Хоматијанов претходник у Охриду Јован Каматир најпре је мислио да је Радослав био Стефанов син из другог брака, па је стога одобрио Стефанов наум. Када је нови охридски архиепископ сазнао да је Радослав ипак Евдокијин син, прекинуо је њихове брачне планове због канонима забрањеног седмог степена сродства између несуджених супружника. Овде је уочљива и променљивост политичке оријентације након што се Охрид нашао у рукама Епираца, па образложење да је Каматир најпре овај брак допустио из незнања, није баш најбољи показатељ разлога за настану промену мишљења.⁷⁵

Васељенска патријаршија, традиционални чувар православља, добила је после латинске најезде уточиште у Никеји. Више од пола столећа никејски патријарси себе су сматрали законитим наследницима цариградских патријарха, а с временом је то почео да им признаје остали православни свет. После пада Цариграда брачна дипломатија Стефана Немањића према Епирској држави наилази на отпоре у Охриду, због чега се српска црквена политика преоријентисала према патријаршијском центру Никеји. Ово прихватање и признање духовног вођства православног патријарха у никејском изгнанству, утицало је на зближење са њиховим световним владарима, никејским царевима, који су радили на томе да одбране своје право на политичко наслеђе Византије. У Никејском периоду (1204-1261) српска, бугарска и руска црква добиле су одређене повластице које су у различитим степенима увећале њихову аутономију. Ови уступци изнуђенису подоколностим претњиса запада, монголске инвазије са североистока, турским притиском, ипак са жељом да се тиме потврди значај

⁷⁵В. Станковић, *Стефан Немањић и његов брат Сава у делима Димитрија Хоматина*, Византијски свет на Балкану (2012) 114-115.

Васељенске патријаршије у хришћанском свету. Међутим, те повластице, путем којих је оданост околних словенских цркава патријаршији оснажена у раздобљу када је заједнички притисак немачких царева, латинских феудалних држава и Нормана претио да разори јединство православног хришћанског света, одраз су дипломатске вештине никејских владара на путу рестаурације Византије.⁷⁶

Увиђајући да му постојеће црквено вођство охридског архиепископа није наклоњено и да му се чине запреке у политичким амбицијама које је исказивао, српски владар је уз Савину братску помоћ настојао да постигне црквену самосталност за српску земљу. Ово питање постало је Стефанова прворазредна политичка потреба да би стекао неспорну самодржавну власт и с пуним правом носио краљевску круну. Изворни подаци о односима Србије и Никеје знатно су оскуднији и не пружају довољно јасну слику о сложености оновремених прилика између две државе. Подизање државе на ниво краљевине морало се употпунити подизањем рашке епископије у црквеној хијерархији обраћањем никејском цару и тамошњем патријарху. Српска земља је у то време била далеко од црквеног центра православља и под јаким притиском са запада.

За разлику од односа са Епиром, односи Србије и Никејског царства првих деценија њиховог трајања нису се тicali територијалних или брачних питања, већ су сачувани подаци везани превасходно за питање црквене надлежности. Васељенски патријарх се склонио у Никејско царство након пада Цариграда у руке Латина. Сава се зато запутио на далеки пут са једним важним државним и црквеним послом. Циљ његове мисије било је придобијање никејског цара и васељенског патријарха за издвајање посебне Српске цркве у рангу архиепископије. У науци је прихваћено становиште да се овај Савин боравак у престоници Никејског царства хронолошки смешта у 1219. годину⁷⁷. Опис ове важне црквене али, ништа мање, политичке мисије, налазимо се код оба његова биографа. И Доментијан и Теодосије доносе готово

⁷⁶ Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, 175.

⁷⁷ У прилог другачије хронологије која Савин поравак у Никеји смешта у 1220. годину, погледати Б. Ферјанчић, *Автокефалност српске цркве и охридска архиепископија*, Сава Немањић — Свети Сава (ур. В. Ђурић), Београд 1979, 65.

истоветну верзију тог догађаја. Према њиховим извештајима, Сава је посетио никејског цара Теодора I Ласкариса⁷⁸ и молио га да нареди патријарху да за српску земљу одреди посебног архиепископа и да у то име буде рукоположен неког од монаха из његове пратње. Каже се да је царев услов био да управо Сава заузме ово високо место јер је сматрао да је он једини био достојан тог чина. Затим је уследило рукоположење Саве Немањића које је обављено на велики верски празник, вероватно Васкрс. Посвећење је извршио никејски патријарх Манојло⁷⁹, уз присуство цара и бројних архиепископа, митрополита и епископа, од којих је добио благослов и на тај начин је именован првим српским архиепископом.⁸⁰ Поред уздизања епископије Раса у виши ред, Сава је накнадно успео да измоли од цара и патријарха још једну веома важну погодност. Реч је била о праву епископа у српској земљи да сами бирају себи архиепископа. Савино посвећење и проглашење аутокефалности обављено је у Никеји на епископском синоду уз присуство никејског цара. Доментијан овај сабор преувеличава називајући га васељенским, што је свакако имало за циљ да Савином посвећењу да додатни значај. Помињање васељенског сабора несумњива је алузија на чињеницу да је Први васељенски сабор одржан управо у Никеји. Доментијан бележећи и то да је независност српске цркве ограничавала једино обавеза да се приликом литургијске комеморације на првом месту помиње патријархово име.⁸¹

⁷⁸ Доментијан пре помена царевог имена наводи да је овај био Савин *пријатељ*. Ако се има у виду да је Теодосије мислио да је Стефанов син Радослав био ожењен његовом ћерком овог Теодора, а не епирског цара Теодора I Анђела, може се закључити да је посреди забуна Савиних биографа. С друге стране, никејски цар је био ожењен Евдокијином сестром и тиме је био пашеног Стефана Првовенчаног.

⁷⁹ Код Доментијана и Теодосија дошло је до очите забуне јер се уместо патријарха Манојла наводи име његовог наследника патријарха Германа II. У науци је прихваћено да су Савини биографи погрешили јер се зна да је у време цара Теодора I Ласкариса (1205-1222), патријарх био Манојло Сарантин. Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу*, Светосавски зборник II, Београд 1939, 94.

⁸⁰ Теодосије, *Житија*, 194-199.

⁸¹ Доментијан, *Живот Светог Саве*, 133-137.

Могло се очекивати да архиепископ из Охрида неће остати равнодушан после вести да је монах Сава у Никеји рукоположен за српског архиепископа. Најважнији одјек о овом догађају сачуван је у писму охридског архиепископа Димитрија Хоматијана из маја 1220. године, које је преко скопског епископа Јована упутио првом српском архиепископу Сави. Хоматијан је сматрао да су тиме прекршена канонска начела и угрожена права његове цркве, због чега је оштро осуђивао тај чин и слао протесте на више страна. Савино посвећење за архиепископа је по новијим сазнањима обављено у складу са канонима, односно од стране патријарха и синода, а у присуству цара.⁸² Хоматијан је у првом писму титулисао Стефана великим жупаном „Србије и Дукље“, што подсећа на византијско титулисање протосеаста Бодина, *господара Србије и Дукље*, а то говори да је био сматран једним у низу византијских достојанственика који су владали овим областима.⁸³ Из византијског угла, српски владари су представљани византијским титулама кад год би их имали. Изузетак који бисмо овом приликом могли навести јесте управо Стефан Немањић чија титула севастократора нити једном речју не налази помена у Хоматијановој преписци.

Учени правник Димитрије Хоматијан (1216-1235) сматрао је да је никејски патријарх пренебрегао права Охрида као мајке цркве због чега се тих година с несмањеним нерасположењем писмима обраћао свим укљученим странама. У свом чувеном протестном писму упућеном Сави преко скопског епископа, у мају 1220. године, Хоматијан оштро иступа против овог чина и с прекором пребацује „монаху Сави“, како га том приликом назива, његову истакнуту политичку улогу од кад је напустио Свету Гору. Хоматијан се притом потписује као *архиепископ Прве Јустинијане и целе Бугарске*⁸⁴. Сави је спочитавао да га је:

⁸²Б. Ферјанчић, *Автокефалност српске цркве*, 65–72.

⁸³В. Станковић, *Стефан Немањић и његов брат Сава у списима Димитрија Хоматина*, Византијски свет на Балкану (2012) 114.

⁸⁴Б. Ферјанчић, *Автокефалност српске цркве и охридска архиепископија*, Сава Немањић — Свети Сава (ур. В. Ђурић), Београд 1979, 71.

„ ... љубав према отаџбини заробила и уграбила из тврђаве Свете Горе, те се опет настанио у Србији; претворила је испосника у вршиоца и управитеља земаљских послова и произвела га за посланика околним владарима, и тако је повученост коју је стекао као монах жртвовао световном општењу. Потпуно се упустио у светске бриге и светско славољубље, почео је да ... води са собом многу послугу, да се размеће у свечаним поворкама ... разноврсном пратњом“.⁸⁵

Нажалост, није сачуван Савин одговор на ово Хоматијаново писмо. Неколико година након што је Српска Православна Црква установљена, овај охридски архиепископ крунисао је епирског господара за цара, што је око 1227. године довело до протестног писма никејског патријарха Германа против овог чина. Хоматијанов одговор патријарху је на срећу остао сачуван, а за нас је важан будући да се у њему такође даље образлаже поглед из Охрида на Савино посвећење у Никеји. Писмо Сави и одговор патријарху Герману заједно представљају ремек-дела византијске епистоларне дипломатије и незаобилазан су извор за историјско-политичку анализу о свестраној укључености Саве Немањића и његовој слави у византијском свету након 1204. године. Начин на који се о њему говори показује да се Сава својим укупним деловањем прославио и прочуо у круговима византијске елите прве половине XIII века.⁸⁶

Повратком Саве Немањића у Србију, столица архиепископа Српске цркве смештена је Стефанову задужбину Жичу. По угледу на постојећу краљевску титулатуру и Сава се потписивао као „архиепископ све српске земље и поморске“ чиме се потврђује општи принцип о складном односу државе и цркве.⁸⁷ Након тога започиње Савино деловање на пољу утврђивања и ширења православне вере у српској земљи, превођења *Номоканона* са грчког и тиме постепеног пресађивања византијских лаичких и канонских правних норми. Његов првенствени задатак огледало се понајпре у

⁸⁵ Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави*, 99.

⁸⁶ В. Станковић, *Стефан Немањић и његов брат Сава у делима Димитрија Хоматина*, Византијски свет на Балкану (2012) 117.

⁸⁷ Ј. Калић, *Држава и црква у Србији XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 133.

успостављању јаке православне црквене организације. Започео је процес образовања нових православних епископија, најизраженији у западним крајевима. Двовековна црквена доминација римокатоличког свештенства у Захумљу, Травунији, Далмацији и Дукљи је утицала да српско становништво у поморским земљама великом већином буде под црквеном влашћу папе. О унутрашњем уређењу Српске цркве тих година је сачуван попис епископија под називом „Хрисовуљ Светог Саве и брата Првовенчаног краља Стефана“ са одломком из повеље означеним као „места епископом српским“. У том попису српских епископија налази се њих осам, а набројане су следећим редом: зетска, рашка, хвостанска, хумска, топличка, будимљанска, дабарска и моравичка. Текст овог важног пописа је настао између 1220. и 1227. године.⁸⁸ Сudeћи према њему, од свих ранијих епископија на тлу охридске архиепископије, једино је рашка епископија била укључена у Српску цркву. Хоматијан је сматрао да је епископија у Расу у ствари епископија Србије. Помало зачуђујуће јесте да у овом попису нема епископских седишта у Призрену и Липљану, иако се њихово подручје територијално налазило у саставу Србије. Претпоставка је да је њихово изостављање последица и могући знак неког договора и компромиса са охридским архиепископом Димитријем Хоматијаном после његовог оштрог протеста из маја 1220. године. Уочава се да рашка епископија у овом и сваком другом попису епископија Српске цркве стоји иза зетске, што се повезује са старом државном традицијом наглашеном још код Доментијана да је Дукља била „краљевство од прва“.⁸⁹

Након већ помињаних неуспешних настојања да се још једном ороди са династијом Анђела, краљ Стефан Првовенчани је успео да договори брак свог сина Радослава са Аном Дукеном, кћерком епирског владара Теодора Анђела Дуке Комнина. Годину дана пре венчања, Радослав и Ана су се верили. Он јој је поклонио веридбени прстен са натписом на грчком језику, а овај прстен се данас чува у Народном музеју у Београду. Тај археолошки артефакт је вредан извор за тумачење тадашњих владарских

⁸⁸ С. Ћирковић, *Српске Notitiae episcopatum*, Споменица епископу шумадијском господину Сави, Нови Сад 2001, 199–200.

⁸⁹ Ј. Калић, *Држава и црква у Србији XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 134.

схватања и разумевање владарске идеологије краља Стефана Првовенчаног и његовог наследника. Према оновременим обичајима, владарска деца и њихови бракови чинили су инструменте у рукама својих родитеља и средство у њиховим политичким комбинацијама. Прстен је израђен највероватније у Солуну 1219. године поводом најављеног брака Ане, ћерке епирског владара Теодора I Анђела и Стефана Дуке Радослава, будућег намесника, најстаријег сина Стефана Првовенчаног и византијске принцезе Евдокије. На прстену је угравиран следећи стиховани текст који у преводу са грчког гласи: *Ово је веренички прстен Стефана, изданка лозе Дука, те стога, Ано из рода Комнина, у руке га прими.*⁹⁰ Ако имамо у виду да је прстен настао у време врхунца владавине Стефана Првовенчаног, може се извести закључак да су наглашавање византијског порекла његовог сина и употреба грчког језика у натпису били јасни показатељи краљеве идеолошке оријентације, као и тога да се Србија, упркос круни и стеченој црквеној самосталности, несумњиво и даље налазила на културном огњишту византијског света, у оквирима тзв. византијског комонвелта. Наиме, презиме Дука је носила још и његова мати Евдокија, па га је Радослав поносно истакао приликом веридбе. Био је то део политичког програма његовог оца краља Стефана Првовенчаног да се брачном дипломатијом заштите и ојачају позиције српске краљевине наспрам све опаснијих суседа.⁹¹

Уверљиво је указано да стицање црквене самосталности из Никеје није изазвало владара Епира да поквари раније започето приближење северном суседу иако је заобиђена црквена адреса у Охриду где је Теодор имао главну реч. Насупрот томе, недуго потом је дошло до брака између Радослава и Ане, највероватније крајем 1219. или најкасније почетком 1220. године. Царске амбиције Теодора I налагале су му да не квари односе са Стефаном Немањићем, због чега је Хоматијанов протест због Савиног рукоположења у суштини био само акт охридске цркве и њеног архијерејског сабора. Како Божидар Ферјанчић закључује бавећи се овим питањем, приликом венчања

⁹⁰ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 21.

⁹¹ Б. Ферјанчић-Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Епира и Никеје*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 20.

Радослава и Ане, Теодор Анђео није ни затражио мишљење охридског архиепископа Димитрија јер би у супротном брак морао бити оспорен по истом основу као и раније планирани бракови. У споменутим околностима државни интереси Србије и Епира су се поклопили, о чему управо најбоље сведочи ћутање из Охрида поводом овог неканонског брака. Приликом оспоравања Савиног положаја он је штитио права и положај своје цркве, а овога пута је морао водити рачуна о интересима државе Теодора I Анђела Дуке Комнина.⁹² Намеравајући на крене на Солун, Теодор је морао да се обезбеди на другој страни, због чега су односи две суседне државе уређени поменутом брачном дипломатијом. Може се закључити да су српско-епирски односи били стабилни у времену достизања врхунца епирске моћи. Када је Теодор I Анђео заузео Солун, други по важности град некадашњег Византијског царства, Димитрије Хоматијан га је ту крунисао за цара. Овим чином краткотрајно западно царство епирских Анђела (1224-1230) истакло је претензију на вођство у византијском свету.

Радослав је био најстарији син из првог Стефановог брака са Евдокијом, због чега је најпре по начелу првородства, али такође и због венчања са Аном, био одређен за престолонаследника Српске краљевине. И приликом ранијег избора његовог оца за наследника великог жупана Стефана Немање изгледа извесно да је брачна веза с византијском царском династијом пресудно утицала на избор наследника. Тако је Стефан Првовенчани на извешан начин поновио корак свог оца, наставши свом сину једну ромејску принцезу за жену. Упадљиво је Стефаново инсистирање да током читаве своје владавине потврди породичну везу са династијом Анђела. Првовенчани је у интитулацији прве Жичке повеље (1220) истакао да је издаје „са превазљубљеним ми сином Радославом, по милости Божјој *намесником*“⁹³ ми“. Другу повељу са јужног зида Стефан потписује: „Ја, милошћу Божијом венчани краљ Стефан с превазљубљеним сином својим Радославом првенцем, кога и благословисмо да буде краљ читаве ове државе“, чиме се очигледно наглашава првородство као прихваћени принцип

⁹²Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века*, ЗРВИ 27-28 (1989) 123-124.

⁹³*Лексикон српског средњег века*, изд. С. Ћирковић-Р. Михаљчић, Београд 1999, s. v. Намесник (Р. Михаљчић). Намесник има значење наследника власти.

наслеђивања. Ипак, ништа не доказује да би ова разлика у потписима две повеље значила да је у међувремену дошло до формалног савладарства, Радослављевог проглашења или крунисања за краља или савладара по византијском моделу.⁹⁴ Очуване зидне повеље из манастира Жича можда сведоче да је престолонаследник био све упућенији у владарски посао, чиме га је оболели краљ Првовенчани несумњиво припремао за обећано наследство престола и самосталну владавину. Радослав је након венчања са Аном могао почети да обавља одређене послове, да заједно са оцем издаје повеље, као што је случај са поменуте две, или да на неки други начин помаже оболелом краљу у вршењу власти, односно да због Стефанове болести и немогућности да јаше, сам обилази краљевину у очево име и слично. На месту у ком се говори о болести и смрти краља Стефана, Доментијан указује на околност да је Радослав добио Стефанов благослов „да он буде намесник после њега“ тек кад је Првовенчани краљ био на самртној постељи, а затим да је благослов дао и архиепископ Сава „и венча(о) га на краљевство, да буде *сапрестолник* отачаства свога“, након чега је „бившег краља кир Стефана, назвавши га у анђеоском образу монах Симон“ увео у монашки чин. Одмах по смрти монах Симон је сахрањен у Студеници, поред светог Симеона, да би Сава потом пренео његове мошти „у велику архиепископију, звану Жичу“.⁹⁵ О Стефановом гробу Мавро Орбин је погрешно записао да се налазио у цркви Св. Петра и Павла у Расу. Поред тога он бележи да је на власти провео укупно двадесет и осам година.⁹⁶ Теодосијево казивање о истом питању разликује се по томе што је Сава тек након Стефанове смрти крунисао Радослава предавши му да „самодржавно управља отачаским и српским скиптром“.⁹⁷

Са краљем Стефаном Радославом (1228-1234), још док је његов стриц Сава седео на архиепископској столици, опонашање византијског модела у неким појединостима

⁹⁴ Овим питањем свестрано се позабавио: Ћ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, ЗРВИ 46 (2009) 205. Супротно мишљење о положају и статусу Радослава раније је изнео: Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет*, 124-125.

⁹⁵ Доментијан, *Живот Светог Саве*, 168-169.

⁹⁶ М. Orbin, *Kraljevstvo Slavena*, Zagreb 1999, 315.

⁹⁷ Теодосије, *Житија*, 220-223.

досегло је врхунац, што се у историјској науци подводи под посебан појам под именом *византинизам* краља Радослава. Стефанов син првенац се осим на већ споменутом веридбеном прстену и даље служио грчким језиком и ословљавао грчким презименом као Стефан Дука Радослав. Његов таст, цар Теодор I Анђео, потписивао се као Дука Комнин, користећи дакле сва три царска имена, истичући тако своје крвно сродство и континуитет своје власти са пређашњим владарским породицама да би додатно увећао свој престиж у византијском свету и истакао првенство у борби за изгубљени престо у Цариграду. Љубомир Максимовић се позабавио темом византизма у времену Стефана и његових синова, где је указао да се идентификација Стефановог сина са Дукама мора схватати најпре као изјава Немањића о сродству са Анђелима, односно подсећање да је деда будућег српског краља био Алексије III Анђео (Дука Комнин). Упорност с којом се приступало склапању бракова са епирским Анђелима одражава схватања Првовенчаног у погледу места Србије у византијском свету после 1204. године. Стефан је изгледа и своју породицу и своју земљу видео као део византијског света, а да би та његова тежња имала трајну вредност морала је бити уклопљена са династичком идејом. Краљу Радославу је остављено у наслеђе да такву представу потврди.⁹⁸ Његов новац сличан је новцу Анђела и такође обележаван царским презименом Дука.⁹⁹ Његов потпис на грчком из времена прогонства (после 1234. године) такође носи исто презиме. Веровало се да је краљ Радослав због тумачења неких верских питања тражио мишљења Савиног противника архиепископа Димитрију. Обично се истицала чињеница да је Радослав био син једне а муж друге Ромејке, што је у многome одредило његово везивање за византијску традицију, па се име које је користио и његов потпис на грчком често тумаче као производ снажног утицај ових двеју жена на његов живот и владавину.

У припрати Милешеве је тих година насликана поворка чланова породице на челу са светим Симеоном Немањом, уз ког стоје Стефан Првовенчани и његов син Радослав. На супротном зиду приказан је један византијски цар о ком се дуго нагађало

⁹⁸ Љ. Максимовић, „Византизми“ краља Стефана Радослава, ЗРВИ 46 (2009) 143.

⁹⁹ М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926, 44-46.

кога представља. Његов лик је у горњем делу оштећен, а натпис који га је означавао сасвим је ишчезао. Нема сумње да је у питању била личност за чију су појаву на овом месту постојали одређени разлози. Изузев цара Константина, у српским црквама није насликан ниједан византијски владар, осим овог у Милешеви. При томе, ни овде није пропуштена прилика да се уз лик Стефана Првовенчаног нагласи непосредна веза са византијским владарским домом. Уз краљев портрет, у десном, очуваном делу натписа, пише: *Стефан, син Светог Симеона Немање, зет цара грчког кир Алексија*. Божидар Ферјанчић и Љубомир Максимовић у појави овог неименованог цара препознали су Алексија III Анђела. То значи да је веза са византијском царском кућом и даље наглашавана, откривајући приврженост схватању о византијској хијерархији власти. У Милешеви се византијски цар Алексије Анђео везује за првог српског краља, а тиме и за његове синове Радослава и Владислава, рођене у браку са византијском принцезом Евдокијом, чиме се подвлачи да је представљени византијски василевс био деда српског владара који је подигао и украсио Милешеву.¹⁰⁰

Нема сумње да је Стефан Првовенчани пред крај своје владавине могао бити задовољан снагом овог савезништва са солунским царем Теодором насупротив бугарском цару Јовану II Асену (1218–1242). Бугарска је имала знатан удео у расподели моћи са Теодором Анђелом и краљем Стефаном у правцу Мораве и Вардара. После смрти краља Стефана Првовенчаног, краљ Радослав се морао чвршће ослонити на свог таста, солунског цара Теодора. Јован II Асен је пар година по Стефановој смрти однео велику победу над Епирским царством код Клокотнице на Марици 1230. године. Бугари су заробили солунског цара Теодора и од његове моћне царевине остала је само сенка раније силе, под вођством Манојла Анђела.¹⁰¹ Клокотничка катастрофа утицала је на промену односа снага на Балкану, што је за последицу имало да збаченог краља Радослава замени његов млађи брат краљ Владислав (1234–1243). Други син краља Стефана Првовенчаног је политичко савезништво потражио у Бугарској, склопивши брак са бугарском принцезом.

¹⁰⁰ Б. Ферјанчић-Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Епира и Никеје*, 21-22.

¹⁰¹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 409.

Закључак

Српска средњовековна историја испуњена је примерима судара и прилагођавања на којима се развијао однос између Србије и Ромејског царства. Неком врстом прекретнице у овим односима могла би се, можда, сматрати обнова византијске власти 1018. године на читавом Балканском полуострву, када су у састав Царства уведене области које су доцније, а поготово током XII века, постале предмет интересовања српске државе. У другој половини XII и почетком XIII века Србија је већ почела да преузима многа обележја византијског културног модела.

Стефан Немањић, један од наших најзначајнијих владара, васпитаван у византијском духу, показао се као врстан дипломата и вешт ратник. Био је ожењен византијском принцезом Евдокијом, због чега је понео царску титулу севастократора, одмах иза царске, које се није одрицао ни након пропасти Византије. Темеље своје власти српски владар је и даље проматрао кроз византијску визуру. Осим тога, он је и један од наших најзначајнијих средњовековних књижевника. Његово најпознатије дело јесте житије његовог оца које обухвата и прати читав живот Стефана Немање, од рођења до смрти, укључујући и догађаје после смрти у којима су се испојиле његове светитељске моћи. То је уједно и прва српска целовита хагиографија. Ипак, најважније тековине владавине Стефана Немањића свакако је уздизање српске државе у ранг краљевине и самосталност Српске цркве од Васељенске патријаршије. Тако је српска средњовековна држава Немањића стекла независност и започела рад на јачању и ширењу. До нераскидивог повезивања српских са византијским традицијама дошло је са трајним присуством Србије у традиционалним византијским областима од времена владавине краља Милутина. Врхунац међусобних утицаја српско-византијски односи доживели су средином наредног века у време Стефана Душана (цар Срба и Грка 1346-1355).

У годинама после IV крсташког рата, уместо Византије се на историјском хоризонту указивао се византијски свет на њеним развалинама. У троуглу Србије са Епиром и Никејом произашао је један нови међународни поредак у склопу тзв.

византијског комонвелта. Стефан и Сава су од тада заједнички управљали српском државом, хармонично усмеравајући у њој развитак световне и духовне власти. Тада су били постављени темељи онога што се често означава симфонијом државе и цркве на византијским узорима, али са свим својим српским посебностима. Стефаново приближавање западу након пропасти Византијског царства довело је временом до тога да српски велики жупан од папе Хонорија III добије краљевску круну 1217. године, након првих покушаја крајем XII века. Овенчан је краљевском круном на државном сабору у манастиру Жича, где су затим крунисани и сви његови наследници. Са добијањем краљевског венца Стефан се у постојећој хијерархији хришћанских владара изједначио са околним краљевима. Колики је био историјски значај добијања краљевске титуле за Србију, довољно говори податак да су већ савременици назвали Стефана „првовенчаним краљем“ Србије. То је уједно био врхунац његове прозападне политике која се запажа после пада Цариграда. Првих деценија XIII века, српски владари осећали су да је коначно наступио тренутак за потпуно истицање српске особености и независности. Она је развијана од аутохтоних, затим византијских и ширих европских схватања. С једне стране, добијањем краљевских инсигнија из Рима, одакле су се оне у тадашњој Европи једино и могле добити, Србија се на нов начин представила као европски чинилац. С друге стране, идеја о сопственом самодржављу потпуно је формализована, укључујући и званични назив *самодржац*, на византијским основама.

Како више није било јединственог царства у Константинопољу, Стефан је ослонац тражио у грани ромејске породице која је владала Епиром. Морао је да води сложену политику игру, провлачећи своје интересе између међусобно супротстављених грчких држава Епира и Никеје. Сам Стефан је покушао да се ожени једном принцезом из дома епирских Анђела, а када то није успело због блиских рођачких веза, оженио је из другог покушаја сина Радослава, свог наследника, ћерком епирског владара Теодора. Напорима монаха Саве који је 1219. године у Никеји добио аутокефалност за српску цркву. Створена је јединствена аутокефална Српска архиепископија, што значи да су

српски епископи сами бирали и рукополагали свог црквеног поглавара. Највећи отпор новом стању пружио је охридски архиепископ Димитрије Хоматијан.

Стефанов престолонаследник Радослав следио је очеву политички линију кад је почео да користи византијско презиме Дука. Настојања његовог оца, краља Првовенчаног, у чијој политици је био један од кључних чинилаца, ишла су за идејом да се посредством наглашавања крвне везе наследника српске круне са некадашњим царским домом Анђела што јасније истакне и повеже царско порекло и наслеђе Алексија III. Овакво позиционирање у византијском свету требало је да владарима из Немањине лозе омогући царски легитимитет и обезбеди Србији што више место у хијерархији породице владара.

Краљ Стефан Првовенчани је умро 24. септембра 1228. године и најпре био сахрањен у задужбини свога оца, манастиру Студеници, да би касније његове мошти биле пренете у његову задужбину, манастир Жичу. Непосредно пред смрт се замонашио и узео име Симон. Имао је четири сина, међу њима будуће краљеве Радослава, Владислава и Уроша, затим Предислава, будућег српског архиепископа Саву II, као и две ћерке. Српска православна црква га као преподобног прославља сваког 24. септембра по јулијанском, односно 7. октобра по грегоријанском календару.

Извори:

Византијски извори за историју народа Југославије IV, Посебна издања Византолошког института 12, Београд 1971.

Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвђењу*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 89 – 113.

Доментијан, *Живот Светог Саве и Живот Светог Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига IV, прир. Р. Маринковић, Београд 1988.

М. Orbin, *Kraljevstvo Slavena*, Zagreb 1999.

Свети Сава, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига II, прир. Д. Богдановић, Београд 1986.

Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига III, прир. Љ. Јухас–Георгиевска, Београд 1988.

Теодосије, *Житија*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига V, прир. Д. Богдановић, Београд 1988.

Т. Arhidakon, *Historia Salonitana*, Split, 2003.

Литература:

Б. Ферјанчић, *Стефан Немања у византијској политици друге половине XIII века*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви 2000, 31-44.

Б. Ферјанчић, *Севастократориу Византији*, ЗРВИ 11 (1968) 165–172.

Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века*, Зборник радова Византолошког института ЗРВИ 27-28 (1989) 103-148.

Б. Ферјанчић, *Автокефалност српске цркве и охридска архиепископија*, Сава Немањић — Свети Сава (ур. В. Ђурић), Београд 1979, 65–72.

Б. Ферјанчић-Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Епира и Никеје*, Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији, ур. Сима Ћирковић, Београд 1998, 13-25.

В. Станковић, *Стефан Немањић и његов брат Сава у делима Димитрија Хоматина*, Византијски свет на Балкану (2012) 111-117.

Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998.

Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1991.

Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, Београд 1991.

Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, ЗРВИ 46 (2009) 201-229.

И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од 11. до 13. века*, Београд 2016.

Историја српског народа I, уред. С. Ћирковић, Београд 1981.

Историја Црне Горе (група аутора), књ. II, том I, Титоград 1970.

Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219*, Европа и Срби, 125-141.

Ј. Калић, *Држава и црква у Србији XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 129-137.

К. Лиречек, *Историја Срба* I-II, Београд 1952.

Лексикон српског средњег века, изд. С. Ћирковић-Р. Михаљчић, Београд 1999.

Љ. Максимовић, *Византијски узор српске државности и Свети Сава*, Светосавска беседа у Матици српској 2013, Темат: Средњи век и неофеудализам, Београд (2014) 807-814.

Љ. Максимовић, „Византизми“ краља Стефана Радослава, ЗРВИ 46 (2009) 139-147.

М. Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи*, Београд, 2004.

М. Благојевић, Србија у доба Немањића, Београд 1989.

М. Живојиновић, *Ктиторска делатност светог Саве*, Свети Сава у историји и традицији, Београд 1979, 15-24.

М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926.

М. Николић, Р. Радић, *Подаци Ефрема из Еноса о српској историји XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 231-238.

Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 68–74.

П. Коматина, *Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије*, Византијски свет на Балкану (2012) 41-55.

Р. Новаковић, *О датуму и разлозима Немањиног силаска с престола*, Зборник радова Византолошког института ЗРВИ 11 (1968) 129-139.

С. Ћирковић, *Српске Notitiae episcopatum*, Споменица епископу шумадијском господину Сави, Нови Сад 2001, 199–208.

С. Ћирковић, *Доментијанова просопографија*, ЗРВИ 45 (2008) 141–155.

С. Марјановић - Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1996.

Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43 (2006) 451-466.

САДРЖАЈ:

Увод.....	2
Стефан Немања у византисјој политици.....	5
Почетак Стефанове владавине.....	12
Суком међу Немањиним синовима.....	20
Стефан Немањић и византијски свет (1204-1228).....	26
Закључак.....	46
Извори.....	49
Литература.....	50
Садржај.....	52